

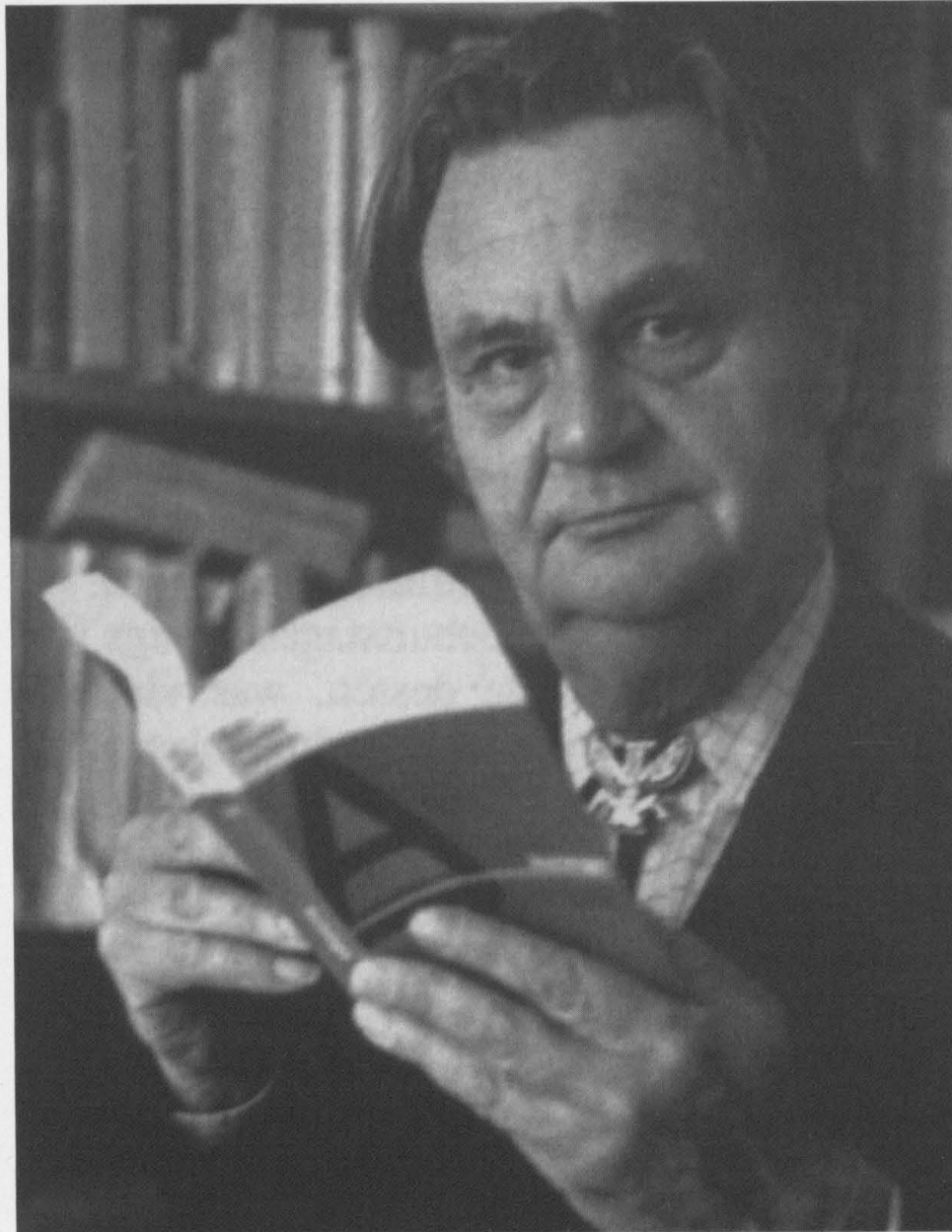
Citation:

Levensbericht R. König, in:
Levensberichten en herdenkingen, 1993, Amsterdam, pp. 41-46

Herdenking door L. Laeyendecker

René König

5 juli 1905 - 21 maart 1992

René König

41

Op 21 maart 1992 overleed René König, vermaard socioloog en sinds 1970 buitenlands lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

René König werd op 5 juli 1905 uit een Duitse vader en een Franse moeder in Maagdenburg geboren. Dat in zijn ouders twee culturen aan zijn wieg stonden heeft hem, behalve tot een kosmopolitisch ingesteld man, ook tot een marginale figuur gemaakt en hij werd zich dat al vroeg bewust. Hij bevond zich in Duitsland, in Halle, toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak en ondervond direct de vooroordelen die toen tegen de Fransen werden gekoesterd. Tijdens zijn gymnasiumtijd in Dantzig weigerde hij de schimpliederen op Joden en Polen mee te zingen, hetgeen hem bijna het lidmaatschap van de leerlingenvereniging kostte. Hoewel hij in het begin van de jaren dertig alleen een 'staunende und ironiserende Einstellung' tegenover het Nationaal Socialisme had, werd hem direct in 1933 duidelijk waarom het ging. Hij koos stelling in een publikatie over de Duitse Universiteit die in 1934 verscheen en in 1935 verboden werd. (Datzelfde lot zou zijn in 1940 verschenen studie over Machiavelli ten deel vallen). Van toen af viel hij onder de aandacht van de SS, hetgeen voor veel van zijn vroegere vrienden en gezellen aanleiding was hem te mijden. Hij besefte er verstandiger aan te doen te emigreren. In 1937 vond hij in Zwitserland een tehuis, het eerste land in zijn leven waar hij zich, naar eigen zeggen, 'restlos geborgen fühlte'. Toen ook begon zijn 'eigenlijke emigratie'; een proces van innerlijke emigratie had zich al eerder voltrokken. Zijn hele leven bleef hij zichzelf als een emigrant beschouwen. In 1949 keerde hij naar Duitsland terug, omdat hem een ordinariaat in Keulen werd aangeboden maar ook in de periode daarna verbleef hij regelmatig voor kortere of langere tijd elders. Na zijn emeritaat vestigde hij zich voor een gedeelte van het jaar in Italië.

Deze marginaliteit heeft hem gevormd. Hij was een sterke persoonlijkheid, die tegenspraak opriep en al gauw oneerlijkheid vermoedde als die tegenspraak uitbleef. Hij 'scherpte zijn positie vanuit zijn oppositie' (Lepsius). De titel van zijn intellectuele autobiografie *Leben im Widerspruch* is daarom ook goed gekozen. En hoewel zijn karakter voor sommigen misschien wat ongemakkelijk zal zijn geweest, zeker voor degenen die aan collaboratie de voorkeur hadden gegeven boven emigratie, is mede daaraan te danken dat hij in de wederopbouw van de sociologie in Duitsland zo'n centrale en bovenal constructieve rol heeft kunnen vervullen.

Zijn vorming tot een van de belangrijkste sociologen van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog draagt ook het stempel van zijn persoonlijke geschiedenis. Hij had vele sociologische problemen al aan den lijve ervaren voordat hij zich met sociologie ging bezighouden. Zijn eerste universiteit was die van Wenen waar hij als hoofdvakken psychologie en filosofie koos en als bijvak Islamistiek. Een reis naar Turkije riep belangstelling voor problemen van ontwikkeling wakker. Met het oog daarop volgde hij cursussen in het arabisch, perzisch, chinees en zelfs de taal van de Azteken, om de structuur van die talen enigermate

te kunnen begrijpen. Later schreef hij dat de taalwetenschap 'für die Soziologie die Fundamentalwissenschaft par excellence' is. Hij volgde ook colleges van Charlotte Bühler, die hem het belang van empirisch onderzoek bijbracht. In Wenen trof hij ook Paul Lazarsfeld, een van de grote voorvechters van zorgvuldige en geraffineerde empirische onderzoeksmethoden.

In 1926 vertrok hij naar Berlijn; daar heeft hij 'unendlich viel gelernt aber wenig studiert'. Hij koos vooreerst voor de etnologie bij Richard Thurnwald maar voegde er de sociologie aan toe (bij Vierkandt), terwijl de filosofie deel bleef uitmaken van zijn pakket. Het culturele milieu waarin hij zich ophield, bracht hem ertoe zijn dissertatie (1931) te wijden aan *Die naturalistische Künstlerästhetik in Frankreich und ihre Auflösung*. Later, zo schreef hij, werd hem duidelijk dat de sociologie 'keineswegs immer als Spitzenreiter der Erkenntnis auftritt, sondern eigentlich zumeist in zweiter Linie das vorher dichterisch geschauten zu systematisieren sucht'. Hij was klaarblijkelijk overtuigd van de grotere sensibiliteit van de kunstenaar voor maatschappelijke ontwikkelingen. Voor hem verliep de weg naar de sociologie in ieder geval ook over de kunst. Hij las al vanaf zijn gymnasiumtijd in Dantzig de grote Franse romanciers, Balzac, Flaubert, Zola, Goncourt, Hugo, maar ook Tolstoj, Dostojewski en Joyce en trof daarin het verschijnsel maatschappij in velerlei aspecten aan. In zijn dissertatie probeerde hij een relatie te leggen tussen het Franse naturalisme, de geschiedvisie van de vader der sociologie Comte en, 'ganz am Rande', Durkheim. De laatste zou overigens naar het hart van Königs sociologie opvatting opschuiven.

Van 1932 tot 1936 was König lector van de uitgeverij *Die Runde* en verkeerde in kringen van intellectuelen en kunstenaars. Hij leefde in een wereld die, met een moderne term, rijk was aan 'cultureel kapitaal'. Het is opvallend met hoeveel 'grote namen' hij gedurende zijn leven en reizen persoonlijke contacten heeft onderhouden. Gedurende zijn studietijd waren dat o.a. Klaus Mann, Georg Grosz, Karl Löwith, Marcel Mauss, Alexander Mitscherlich, Herbert Lüthy en Ignatio Silone om er maar enkele te noemen.

Hoewel hem aangeraden was in Berlijn te 'habilitieren', was dat na het verschijnen van zijn boek over de Duitse universiteit onmogelijk geworden. Hij deed het in Zürich in 1938 maar zijn boek werd pas in 1975 gepubliceerd onder de titel *Kritik der historisch-existentialistischen Soziologie. Ein Beitrag zur Begründung einer objektiven Soziologie*. Daarin koos hij stelling inzake de twee richtingen die toendertijd de sociologie verdeelden: de scientistische sociologie die naar het model der natuurwetenschappen te werk wilde gaan en een historisch-existentialistische die het voor onmogelijk hield 'menschliches Dasein ...theoretisch zu vergegenständlichen'. Hij koos voor een derde weg die door Durkheim was gebaad. In diens benadering werd het object inderdaad geobjectiveerd, zonder dat de historische dimensie van het bestaan daarbij werd prijsgegeven. In het voorwoord van 1975 rechtvaardigde hij de late uitgave van

zijn Habilitationsschrift met de opmerking dat de situatie in de Duitse sociologie niet wezenlijk veranderd was: 'Die Auseinandersetzung zwischen Positivismus und Marxismus scheint noch immer die bestehenden Alternativen monopolistisch zu erschöpfen'.

Na zijn Habilitierung werd hij privaattoecent in Zürich en verrichtte zeer veel werk tegen zeer weinig geld. Door vertaalwerk (een biografie over Oscar Wilde, de geheime memoires van Graf Ciano 'und zahlreiche Kriminalromane') vulde hij zijn magere universitaire inkomsten aan. Hij had een beperkte verblijfsvergunning, alleen een pas 'für Dienstmädchen und Milchknechte und Personen die die Schweiz wieder zu verlassen haben'. Zijn onderwijs bestreek een groot deel van het sociologische werkterrein, al ging zijn speciale aandacht uit naar de meer overzichtelijke sociale verbanden van familie en gemeente. Dat hing wellicht samen met zijn behoefte aan geborgenheid.

In 1949 werd hij gevraagd Von Wiese als ordinarius in Keulen op te volgen. Hij was liever in Zürich gebleven, maar nam de uitdaging aan. Die bestond er allereerst in, de sociologie na de nazistische periode weer te helpen opbouwen. Hij ging daarin een eigen weg, naast die van de Frankfurter Schule en van een kring rond Helmuth Schelsky. Zijn benadering werd later als de 'Keulse richting' aangeduid. Dank zij Durkheim, aan wie hij in 1978 nog een studie wijdde, was dat er een van grote empirische zorgvuldigheid die overigens altijd in dienst moest staan van de vergelijkende analyse van centrale vragen van de samenleving. Hij was fel gekant tegen de verzelfstandiging van methodische scherpstrijperij en bijbehorende 'Forschungstechnokraten' maar ook tegen versnippering van het onderzoeksgebied in onsamenhangende probleemstellingen, die hij 'Kleinkammerung' noemde. Hoewel hij de alarm- en signaalfunctie van de sociologie hoog schatte, moesten die worden aangevuld door een gerichtheid op een 'realitätsgerechten Reform'. Sociologie moest zowel radicaal zijn als stabiliserend. Daarbij kan een ethisch motief niet gemist worden. Hij herinnerde eraan dat het woord 'conscience' waarmee Durkheim op de collectieve opvattingen duidde, ook 'geweten' betekende.

Een specifieke benadering kon in onderwijs worden overgedragen, maar daarvoor waren ook hulpmiddelen nodig. Er moesten allereerst leerboeken komen. In 1956 en 1957 verschenen twee dikke banden van het *Handbuch der empirischen Sozialforschung* waarvan hij de redactie had gevoerd en waaraan hij zelf veel had bijgedragen. Tot 1972 werd het achtmaal herdrukt en daarna in 15 delen opnieuw uitgegeven. Ook voor 'Breitendiffusion' moest zijns inziens gezorgd worden. In 1980 verscheen de 19e druk van zijn *Lexikon der Soziologie* bij Fischer. Ook was hij vanaf 1955 hoofdredacteur van het onvolprezen *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, dat in jaarlijkse Sonderhefte steeds van bepaalde gebieden de balans opmaakt.

Wie, zo meende hij voorts, een sociologie wil opbouwen die haar object met algemene categorieën, rationele methoden en beproefde onderzoekstechnieken wil

opbouwen, stuit vroeg of laat op een transcultureel perspectief. Daarom was ook internationale organisatie noodzakelijk. In 1948 was hij betrokken bij de oprichting van de *International Sociological Association* waarvan hij van 1962 tot 1966 voorzitter was. Daarin werd hij echter enigermate teleurgesteld. De groei van het ledental maakte de internationale congressen tot een 'Jahrmarkt der Eitelkeit' en ze zijn bovendien gebaseerd op de illusie dat men sociologie of antropologie als tandpasta kan verkopen.

Deze eerste uitdaging, de opbouw van de sociologie in Duitsland, kon hij goed aan; hij vond ook erkenning in vele gasthoogleraarschappen en een aantal eredoctoraten. Maar er lag nog een tweede uitdaging te wachten, die hem persoonlijk meer heeft aangegrepen, omdat die verbonden was met zijn eigen geschiedenis van emigrant. Die 'delikateste Frage war das Wiedereindringen zahlloser erwiesener Nationalsozialisten in den akademischen Lehrbetrieb'. Men had ze, volgens hem, kans moeten geven hun beroep uit te oefenen, indien ze althans schuld hadden bekend. Maar men had ze geen onderwijs moeten laten geven, ook om de democratische staat in de ogen van de jeugd geloofwaardig te maken. Hij stelde daar Helmuth Schelsky voor verantwoordelijk, die zelf, afgezien van een jeugdzonde, niet bij het Nazisme betrokken was geweest maar toch met name Arnold Gehlen en Hans Freyer had beschermd. König was onverbiddelijk in zijn houding. Toen Freyer in 1969 stierf, wijdde König aan hem een necrologie in het *Kölner Zeitschrift*, die als volgt begon. 'Anfang des Jahres starb Hans Freyer, der im wesentlichen dafür verantwortlich ist, dass in der deutschen Soziologie der Gegenwart die Bewältigung der Vergangenheit nicht in dem Maße eingetreten ist, wie es wünschenswert gewesen wäre'. En hij beschuldigde Freyer van 'nihilistische Wurzellosigkeit' waardoor deze met alle maatschappelijke winden kon meewaaien. Maar behalve over concrete personen wond hij zich op over de nalatigheid van zijn landgenoten bij deze Bewältigung. Toen Alexander Mitscherlich, met wie hij in Zürich een pension had bewoond, eens een rede begon met de uitspraak 'Wir Deutschen haben schreckliche Dinge getan' was hij verbaasd omdat Mitscherlich die nu net niet gedaan had. Pas later werd hem 'die ganze fürchterliche Wahrheit seiner Reaktion' duidelijk. Omdat vrijwel niemand zich toen schuldig voelde, moest Mitscherlich wel plaatsvervangend schuld bekennen, bezorgd als hij was voor de 'eifertigen Vergessensbereitschaft der Deutschen'. König zelf vergat echter niet. Het moet hem niet beminde hebben gemaakt, maar hij was bereid die prijs voor zijn principiële oprechtheid te betalen.

Na zijn emeritaat verbleef König herhaaldelijk in Italië. De liefde voor land en cultuur had al vroeg postgevat, toen hij namelijk in 1934 wegens zware ziekte drie zomers in Sicilië verbleef. Hij schreef ook een boek over Sicilië dat in 1943 verscheen. En ook als hij later 'gesundheitliche oder moralische Schwierigkeiten' had, probeerde hij in Italië zijn evenwicht terug te vinden. Uit deze en dergelijke uitlatingen, valt te vermoeden dat hij, ondanks zijn sterke persoonlijkheid, een

'belast' mens was, hetgeen vanuit zijn persoonlijke geschiedenis goed te begrijpen is. Dat hij voor herstel naar elders moest, weg uit Duitsland, lijkt mij een tragisch aspect van zijn persoonlijkheid.

Te zijner herinnering citeer ik de laatste zinnen van zijn autobiografie. 'So habe ich dieses Buch auch nicht für mich geschrieben, sondern in der Erinnerung an alle, die mir in den letzten fünfzig Jahren begegneten und auf der Strecke geblieben sind. Dass dies weitgehend in Deutschland und durch Deutschland veranlasst geschah, ist wohl eine unbestreitbare Tatsache, weshalb den Ursachen dafür nachgegangen werden musste. Ich habe mich bemüht, dass nach bestem Wissen und Gewissen zu tun, wobei ich eher zuwenig als zuviel gesagt habe. In der ständigen Beschwörung dieser Vergangenheit von Widerspruch und Widerstand, bei der ich viele Male mit dem Rücken zur Wand stand, um eine unaufgebbare Position zu verteidigen, habe ich meinen Beruf gefunden und nicht ohne Erfolg ausgeübt. Er war ganz und gar jenen gewidmet, denen die Frage zu lösen obliegen wird, wie man nach uns leben wird können. Ich habe mich bemüht, diese Frage nicht von der Vergangenheit, sondern von der Zukunft heranzugehen. Comment vivra-t-on après nous?'

Hij moge in dankbaarheid en met respect herinnerd worden.